

UDC 930.85 (4—12)

YU ISSN 0350—7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y.
INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XX

BELGRADE
1989

BALCANICA XX, Beograd 1989, 9—453.

УСТАШКИ ЗЛОЧИНИ ГЕНОЦИДА

(Др Милан Булајић, *Усташки злочини геноцида и суђење Андрији Артуковићу 1986. године*, књига I и II, изд. „Рад“, Београд 1988.)

Ово ново двотомно дело Дра Милана Булајића употпунило је велику празнину о најмрачнијим страницама историје Другог светског рата на тлу Југославије — о стравичним усташким злочинима каквима се ретко могу наћи примери у историји. Већ је устаљено мишљење да је о тој тематици доста писано и објављено, што је само делимично тачно. Мањих, парцијалних и једностранних радова има много, али једног целовитог рада у коме се на нивоу историографских достигнућа, научно и документовано обрађује ова тематика није било до појаве Булајићеве књиге.

Булајићева књига у својим чврстим градивним темељима обухвата и обрађује ову несретну појаву нашега века у две димензије: једна усмерена према могућем захвату, документованој обради и што вернијем осветљавању свих облика усташких злочина геноцида на тлу наше земље у току Другог светског рата; друга у најужој вези са првом, стручно-научна анализа процеса и суђења Андрији Артуковићу, једном од главних усташких коловођа у тим злочинима, одржаног у Загребу 1986. године.

Потрудимо се да у могућим оквирима једног приказа анализирамо прву димензију овог обимног дела, али се при том не бисмо упуштали у другу научно-стручну димензију анализе поменутог процеса Артуковићу у Загребу 1986, са којим Булајић као врхунски стручњак и правник, научник није задовољан, поред осталог и зато што је оптужница заснована на основама двеју „допуна оптужбе“ које се темеље на сведочењима осуђених усташких злочинаца, што је по мишљењу аутора књиге у колизији са основним правилима кривичног судског поступка. Дело Дра Булајића је резултат дугих, напорних и веома компликованих научних истраживања, на каква

се усуђују само ретки ентузијастички. Задивљују резултати тих истраживања јер је веома тешко открити оно што улази у ову тематику, а аутор од изворне, примарне грађе или одговарајуће литературе није искористио. Истовремено, читалац овог текста остаје просто фасциниран обимом и разуменошћу материјала које је аутор искористио као изворе или документацију. Прегледани су сви архиви и одговарајући фондови у земљи, знатним обимом и у иностранству, а највећи број извора и података пружили су поједини фондови грађе у југословенским архивима: Савезног секретаријата за иностране послове у Београду, Оружаних снага у Београду, Архив Југославије у Београду, Архив Хрватске у Загребу, Архив града Загреба, затим у мањим регионалним архивима какви су на пример Архив Херцеговине у Мостару, Хисторијски архив у Карловцу и други.

Уз примарну архивску грађу, аутор је искористио праву „прашуму“ извора мемоарског жанра, трудећи се да компаративним коришћењем и контролом већег броја таквих извора дође до податка или чињенице за које не постоје нити ће икад бити могућно да се открију неки други извори или подаци сем оних које су у току рата или касније забележиле саме поједине жртве најразличитијих облика геноцидног мучења или уништавања. Управо користећи такве податке, аутор је у овој књизи успео да обухвати и у могућем обиму осветли највећи број стратишта на територији тзв. Независне Државе Хрватске (НАХ) у којима су мучене и усмрћиване жртве усташког геноцида.

Највећу потешкоћу су Булајићу у мукотрпном истраживачком и на стваралачком путу до ове велике, веома значајне и корисне књиге — остало као и свим другим истраживачима и ауторима

ма из тематике злочина окупатора и квислинга свих слојева — уз слабу сачуваност изворне грађе коју су злочинци систематски уништавали, стварали и хетерогонст делнично сачуваних извора, посебно мемоарских и библиографских радова, затим често присутна необјективност, покушаји прикривања истине из националистичких побуда, те упорно и често бескрупулозно умањивање или увећавање броја жртава које су чинили националистички оптерећени аутори кад су у питању „туђи“ односно „своји“ народ.

Ова ружна навика да се не само појединцима него и многим жртвама (милионима), и не само геноцидног и ратног него и политичког злочина, не призна чак ни право на сахрану, гроб и ознаку камена на гробу, а да се и не говори о утврђивању истинитог казивања о насилничкој смрти, донесена је с прљавим талогом стаљинистичког догматизма у делове социјалистичког света, док се ретко сусреће у буржоаским земљама.

Последица стравичне и докраја примитивне заблуде да је могуће сакрити патње мученика, да је боље покрити истину велом тајне него је открити и објаснити како се више не би поновила, с протоком времена се све више негативно манифестују, уз остало и чињеницом да ни после готово пола века од страдања у другом светском рату, за већи део земље немамо пописе жртава рата и геноцида, које је само једна акција преживелих, у трајању од неколико дана, могла да донесе и остави за поуку и поруку свима, па чак и деци, а сада већ унуцима и праунуцима поспрунулих зликоваца, да се више никад не крене тамним сатанским стазама. Последица ове заблуде су и различите бројке мученички уморених на многим стратиштима усташког геноцида, и сваким даном су, заједно с протоком времена, све теже могућности да се дође до тачног, или бар приближно тачног податка.

На утврђивање стварног броја за хиљаде стратишта која обрађује или помиње, аутор није смео ни помислити јер би му за то требало много људских векова. Зато је др Булајић и у овом случају изабрао једино могућ пут: навођење и евидентирање највећег броја жртава за поједина стратишта који су наводили поједини аутори. Користећи своје право аутора ове књиге, он се у највећем броју случајева и сам определио за цифарски податак који му се учинио најближим истини на темељу многих процене и сучељавања чињеничких података. Међутим, утврђивање и приближно тачних података о броју геноцидних жртава у појединим логорима, затворима и на стратиштима с обзиром на вандалско затирање свих врста извора које су учинили сами извршиоци геноцида и правог кошмара међу бројкама које су раније или касније формирале групе истраживача, или пак појединци, веома је дуг и напоран посао. Стога је грешка, свакако ненамерна, могућна у свим примерима. На тој основи су могући пропусти и у тексту Дра Булајића, за које он као аутор сноси најмање одговорности. Прави кривци су они који нису организовали и извели друштвену акцију да се дође до тачних података, па чак и спискова свих ратних губитака на тлу Југославије без обзира на то коме су они припадали и ко их је учинио, односно својим насиљем довео до њих народе Југославије.

Аутор се трудио да за свако стратиште, којих је само на подручју Босне и Херцеговине евидентирано до сада 1.014, у Хрватској приближно толики број, пружи понеки могућ нов податак и да где је то год могуће наведе број настрадалих, определивши се најчешће за неки средњи или приближно средњи број у суми различитих податка које су оставиле групе истраживача, комисије, преживели учесници или истраживачи појединци, излажући се тако могућој критици свих оних радикалних који су,

несавесно или из националистичких побуда, ишли у правцу претеривања или умањивања броја погинулих.

С обзиром на то да део пода-така за које се определио др Бу-лајић није темељито проверен, то ће одређене критике на овој ос-нови које су изречене или које ће бити изречене, имати и своје оправдање. Међутим, то ни у ком случају не може умањити огром-ну вредност и значај овога дела не само за научна истраживања него и као део моралног дуга према заборављеним и одбаченим невиним жртвама.

Аутор је посветио доста паж-ње и другом важном питању ве-заном за тематику геноцида у току другог светског рата на тлу Југославије, које је иначе досада било код нас готово потпуно за-постављено. То је утврђивању по-вода, узрока и мотива који су довели наше народе до такве братоубилачке катаклизме која је превазишла све ранije погроме и поборе што су их у овим кра-јевима чиниле стране деспотије, укључујући ту и османлијску. Он је и ту дао снажне налазе свих већ познатих чинилаца који су подстакли и омогућили злочине у току другог светског рата: друштвеног, политичког, привред-ног, верског, националног обележ-ја и других. Међутим, огромност подухвата, потреба да се ради и хрве са гомилом веома комплекс-них питања и други чиниоци онемогућили су му да нешто више пружи о историјском ко-рену овог модерног зла које су Југословени морали преживети на пола века до ступања у трећи милениј нове ере. Радећи четири деценије и на овој тематици до-шао сам до закључка, видећемо касније да ли доброг или погрешног, да су историјски чиниоци били пресудни у доживљавању судбине какву смо преживели по-ловином XX века. Прљави талози које су низом векова наносиле и остављале стране тираније, по-обичају су се у сурова времена претварали у загабену бујаш-тину из које је ницало и бујало стравично семе зла. У складу са

суровошћу и нехуманошћу вре-мена борбе за фашистички „нови поредак“ половином залазећег века, то семе зла је бујало и замрачивало људима сунце као никад до тада. Братски народи ове наше земље, толико крвно и свеколико блиски да им је тешко наћи примера у било ком на-роду света, али исто тако стра-вично разбијени и различити под бременом тога наноса који им онемогућава нормалан ход напред, почели су се међу собом клати. Да су се међусобно убијала бра-ћа откривају ми спискови које годинама правим сам за себе и који ми кажу да је међу през-именима и именима поспрулих (мислећи на кољаче или заков-це), тешко наћи понеког који у стотинама хиљада мучених и по-кланих нема коју десетину, стоти-ну, па понекад и хиљаду својих презимењака и имењака.

Композиција дела, унутарња подела материје и њена садржи-на, иако понегде нешто исувише стручна и компликована за обич-ног читаоца који ће ову књигу желети да чита, дати су добро и прегледно. Садржај обеју књи-га обима 1.550 страна је подељен у пет делова. Пре ове целине дела, аутор је после садржајног предговора академика Владимира Дедијера дао приступну беседу (стр. 11—105) у којој су пружена синтетизована и суштинска раз-мишљања о свему оном што је подробније обрађено у књизи, те о многим другим питањима ве-заним за тематику усташког ге-ноцида.

У првом делу прве књиге (стр. 109—178) презентована је углав-ном материја о Андрији Артуковићу, министру за унутарње по-слове НДХ, са тежиштем на прег-леду развоја усташког покрета до другог светског рата, затим о усташкој НДХ као изразито ге-ноцидној творевини фашизма, о захтевима југословенске владе за Артуковићево изручење 1951. и 1984. о суђењу нацистичком рат-ном злочинцу Адолфу Ајхману 1961. и. у вези са тим, о Арту-ковићевој улози у прогонима и уништавању Јевреја у НДХ и на

крају о одлуци суда Сједињених Америчких Држава о изручењу Артуковића.

Други део, посвећен анализи документације за оптужницу против Андрије Артуковића, као најодговорнијег лица за усташке злочине геноцида, већ самим својим обимом (стр. 179—824 у првој књизи 7—308 у другој) упућује на свој значај и место у оквиру целе ове публикације. Комплекс овог другог дела, означен у првој књизи и као глава II, поред седам поглавља посвећених одлукама Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача од 23. јула 1945, оптужница и допуна оптужнице против Артуковића од 17. маја 1951, 4. септембра 1951, 29. фебруара 1984, 26. и 27. марта 1985. и акта владе САД о екстрадицији Артуковића од 3. јуна 1985. садржи још осам поглавља посвећених темељитој обради усташких злочина геноцида у појединим покрајинама усташке државе. У првој књизи је захваћено и веома прегледно и садржајно обрађено следеће: геноцидни злочин усташа над Србима у Хрватској, са тежиштем на најраније масовне злочине у пролеће 1941; злочини геноцида над православном црквом; усташки злочини извршени над Србима у Херцеговини; усташки злочини над Србима у Босни и злочини геноцида над Србима у Срему. У другој књизи под ознаком II део (наставак из прве књиге) и написом Глава II (стр. 7—308), у још четири поглавља су изванредно подробно и документовано дати: усташки злочини геноцида над Јеврејима; злочини геноцида над Ромима; систем концентрационих логора Јасеновац; на крају је 15. поглавље са ознаком „Најтежи облик усташких злочина геноцида — масовно убијање деце“.

Највећу вредност овог централног и најзначајнијег дела ове велике публикације чини огроман број нових података, назива страстишта, имена жртава и њихових мучитеља, а посебно то што аутор овде први пут даје значај-

није податке и обраде за поједина страстишта о којима је до сада мало писано и објављивано.

Трећи део (стр. 309—378 у другој књизи) посвећен је анализи и отвореној критици судског процеса ратном и геноцидном злочинцу Андрији Артуковићу који је одржан 1986. у Загребу, са посебно општрим примедбама на избор неподобних сведока поред огромног броја још увијек живих сведока, људи који су преживели усташка мучилишта.

Четврти део (стр. 759—675 друге књиге) обрађује односе између НДХ и Ватикана у току другог светског рата, ставове римокатоличке цркве према усташама и њиховим геноцидним злочинима над Србима у току рата, па и по његовом завршетку, те одговорност надпискупца Степинца за насилија над Србима. На крају овога дела књиге, аутор излаже кратак садржајан закључак који се бави питањима односа католичке цркве и Свете столице у Риму према властима у новој социјалистичкој Југославији. Овде је садржан и непосредан позив на сарадњу у утврђивању објективне истине о односу надпискупца Степинца према усташкој држави и његовом држању према прогонима и злочинима који су учињени у току другог светског рата над Србима у НДХ.

У петом делу датом на крају друге књиге (стр. 689—941) презентовани су разноврсни прилози, есенцијални део докумената, разни прегледи, показатељи, графикони, спискови и друго што најнепосредније допуњава или иауствује оно о чему се говори у тексту. Следе регистри личних и географских имена и комплетна библиографија за тематику коју књига обрађује.

И на крају да закључимо да ће ово дело Дра Милана Блажића, обрађујући и осветљавајући једну од немих појава и тамних странаца наше новије историје, и данас и будуће привлачити пажњу нових читалаца, међу њима и многе потомке мученички уморених у усташким злочинима. Све шири круг нових чи-

талаца захтеваће нова издања ове значајне књиге, па бисмо аутору предложили да у циљу дизања њених вредности на још виши ниво изврши у новим издањима евентуалне допуне и побољшања у следећим смеровима: поједностављење помало компликоване композиционе структуре и њено прилагођавање широј читалачкој публици; стално допуњавање података о броју уморених у појединим логорима и на стратиштима, у настојању да се буде што објективнији и да се што је могућно више приђе истини; давање нешто ширег и садржински богатијег закључног разматрања на крају дела. Аутор таквог научноистраживачког ранга и стваралац тако обимног и корисног дела је довољно квалификован да у закључним разматрањима изнесе и своја размишљања и конкретне предлоге у коначном отклањању недостатака у обради ове тематике, па и да изнесе иницијативу о покретању југословенске акције за израду пописа свих југословенских губитака и жртава у току другог светског рата, као и интердисциплинарном објективном изучавању узрока и мотива који су довели до тако масовних геноцидних злочина на тлу Југославије у току minulог рата.

Без сваке је сумње да би коначно утврђивање ове истине представљало највећу и најсигурнију брану свим појавама и бујањима национализма и међуверског раскола, те у могућим кризним временима спречило појаве геноцидних злочина и невиних жртава.

Ови ситни предлози о евентуалним допунама и побољшањима приликом поновљених издања, ни најмање не ремете изванредне утиске које ово дело оставља на читаоца.

Књига дра Милана Булајића *Усташки злочини геноцида*, I и II, обогаћена многим квалитетима као што су грандиозан научноистраживачки подухват и стрљив рад, својом документованом и богатом, али веома читљивом садржином, обиљем чињеница, података, датума и цифара, својом објективношћу и другим корисним особинама представља један од најзначајнијих прилога југословенској историографији у обради геноцида уопште који се догодио на тлу Југославије. Ово дело истовремено представља један од најимпозантнијих и најтрајнијих споменика стотинама хиљада знаних и незнаних жртава фашистичког геноцида у нашој земљи у току minulог рата.

Душан Лукач

ЦРМНИЦА

Јован Вукмановић, *Црмница — антропогеографска и етнoлошка истраживања*, Одељење друштвених наука САНУ, књ. DLXXXIII, Београд 1988.

I

Наша етнoлошка наука, а тиме и општа, добила је из пера дра Ј. Вукмановића, великог прегаца на овом послу, још једно научно дело вишеструко вредно пажње. Реч је о етнoлошким проучавањима Црмнице, једном од по много чему најинтересантнијих

предеоних целина Црне Горе. Ово је у ствари део великог мултидисциплинарног пројекта *Друштвени живот Старе Црне Горе* коме Ј. Вукмановић својим истраживачким етнoлошко-антропогеографским приступом даје велики научни допринос, а посебно бољем етнoлошком познавању Црне Горе.